

DAN CULCER

Az ember-lét problémái és a tudományos- fantasztikus irodalom

Pascal, ha a mi korunkban él, minden bizonnyal szenvedélyes olvasója lett volna a tudományos-fantasztikus irodalomnak.

JEAN-LOUIS CURTIS

Ha magyarázatot akarunk találni annak bizonyítására, mennyire szükség-szerű egy új irodalmi formának, a mi esetünkben a „tudományos-fantasztikus“ irodalomnak a megjelenése (e megnevezést csak jobb híján használjuk), szinte maguktól kínálkoznak fel Pascal szavai, s úgy érezzük, mintha épp a mi számunkra vetette volna papírra őket: „...mert az ember legfőbb betegsége a nyugtalan kíváncsiság olyan dolgok iránt, amelyeket nem ismerhet meg“ (*Gondolatok*, 18). Ez a „nyugtalan kíváncsiság“ olyan kérdések felvetésében nyilvánul meg, amelyekre az úgynevezett „komoly irodalom“, elenyésző kivételektől eltekintve, egyáltalán nem felel, vagy igyekszik nem felelni. Olyan kérdések ezek, amelyekben át az ember a jövő kapuit feszegeti, ez a jövő ugyanis az embert ma sokkal inkább foglalkoztatja, mint bármikor bolygónk gondolkodó lényének történelme folyamán. Észre kell vennünk azt is, hogy ama kérdések sorában, amelyek bárkit valaha is foglalkoztattak, nincs olyan, amelyre ne adtak volna már előlegezett vagy ideiglenes feleletet, s ezek a feleletek ne valamiféle intuitív magból sarjadtak volna ki.

Noha e kérdések és az ember-lét velük összefüggő problémái csupán századunkban öltöttek önálló irodalmi alakot s teremtettek irodalmi formát olyan írók egymást követő hódításai révén, mint Edgar Allan Poe, Jules Verne, H. G. Wells, mégis megtalálhatók az emberi kultúra egész folyamán: megőrizték őket a mítoszok, az indiai Védák, ott rejtőznek egyes filozófusok gondolatai közt, akiknek sorában előkelő helyet foglal el a kiindulópontunkat szolgáló Pascal, továbbá Voltaire, Fontenelle, és ha a felsorolást folytatnók, nem lenne szabad megfeledkeznünk a Biblia hatalmas könyvéről sem. De nem szeretnénk sokak hibájába esni, akik próbálták megtalálni e forma gyökereit, így akarva tekintélyt és jogot biztosítani arra, hogy helyet foglalhasson az irodalomtörténeti kézikönyvekben; nem fogjuk azt bizonygatni, hogy bizonyos szövegek, amelyekben e kérdések és az ember-lét problémái megjelennek, e forma antologikus darabjai is lehetnének. Ellenkezőleg, azt szeretnők bizonyítani, hogy bár ez az érdeklődés, ez a kérdésfeltevés megelőzőleg is létezett, csak akkor ölthetett életképes irodalmi formát, amikor — századunkban — a felelet parancsoló szükségszerűsége s az emberiségben jövőjére gondolva feltámadó bizonyos fajta állapot körülményei között egy ilyen tudományos-fantasztikus irodalomnak már lehetetlen volt meg nem jelennie.

Mindezek előrebocsátása után említsük meg az ember-lét néhány olyan problémáját, amely gyötrőre, sőt ma is gyötri az emberiséget, s amelyek közül — te-

kintve a világegyetem végtelenségét — a legnyugtalanítóbb az a gondolat, hogy élő és gondolkodó lényekként nem vagyunk egymagunkban. Talán Pascal volt az első „gondolkodó nádszál“, aki felvetette magában ezt a kérdést, s aki a végtelenség rémületét átélte. „Ha látom, hogy elmerül az én kis életem a múlt és a jövő végtelenségében, hogy milyen kis teret töltök be a végtelen, beláthatatlan térben, mely nem ismer engem, és amelyet én sem ismerek, megrettenek és elcsodálkozom, hogy miért vagyok itt és nem másutt, hiszen semmi ok sincs rá, hogy itt legyek és ne másutt, hogy most éljek és ne máskor“ (*Gondolatok*, 80).

„E végtelen terek örök némasága“ (*Gondolatok*, 81) megborzaszt, de ezt a némaságot a XX. század tudósai már rendszeresen kutatja, mivelhogy csalóka némaság az. Ausztráliában vagy bárhol másutt égneek fordított rádióteleszkópok próbálnak racionális értelmet kihámozni a világegyetem hozzánk küldött megszámlálhatatlan üzenetéből. És talán még megérjük azt a szédítő pillanatot, amikor sikerül felfognunk ilyen üzenetet, s az kétségbevonhatatlan bizonyítékkal szolgálhat majd arra nézve, hogy nem vagyunk egymagunkban, hogy élnek még értelmes lények mondjuk a Lant csillagképének valamelyik naprendszerében. Ameddig az ember önmagát egy istenség egyedüli és megismételhetetlen alkotásának tekintette, és egocentrikus módon, egy neki alárendelt, az ő hasznára teremtett világegyetemmel vette körül magát, lehetetlenség volt olyan kérdést feltenni, amely egyedülvalóságunk tételét vonta volna kétségbe. Ez csupán akkor vált lehetségessé, amikor egy Pascal így kiáltott fei: „Mennyi ország nem tud rólunk!“ (*Gondolatok*, 81).

A más égitesteken feltalálható élőlények létezéséről való elképzelés különben nem is a világosság századának kiváltsága, amint hiszik, bár e század vitte azt be a köztudatba; megtalálható az indiai Védákban, Lucretius római költőnél, Plutarkhosznál és Giordano Brunónál is. John Wilkins már 1638-ban, vagyis néhány évvel Pascal születése (1623) után, könyvet adott ki Londonban ezzel a címmel: *Egy új világ felfedezése, avagy előadások a Holdon levő másik lakott világ létezésének lehetőségéről*. Franciaországban Gassendi, Cyrano de Bergerac tanára szintén azt hirdette, hogy léteznek értelmes lények a Holdon, sőt ezt a tételét más égitestekre is kiterjesztette, 1647-ben pedig Pierre Borel, a király háziorvosa írt egy könyvet, amelynek címe: *Új argumentumok, bizonyítékaul a Világok pluralitásának: hogy a Csillagok lakott földek és a Föld egy csillag, amely a Világon kívül, a harmadik égben helyezkedik el, és a Nap előtt forog; valamint bizonyítékaul más, rendkívül csodálatos dolgoknak*.

A század végén (1686) Bernard Le Bovier de Fontenelle fejtegeti majd ugyanezt a gondolatot *Beszélgetések a világok pluralitásáról* című művében, amely hatással volt Voltaire *Micromegas*ára is, és noha Voltaire, iróniájának nyílvaival nem kímélte a *Beszélgetések* cífrázatos stílusát, ismert bölcséleti elbeszélése második fejezetében ezzel összefüggésben vetette fel a mindenhol fellelhető értelmes lények egységének és sokféleségének dialektikus gondolatát. „...Minden gondolkodó lény különbözik s voltaképpen mind hasonló egymáshoz, mert megajándékozták a gondolattal és a vággyal. Az anyagnak mindenütt van kiterjedése, de minden csillagon más tulajdonságai vannak.“ A tudományos-fantasztikus irodalom klasszikusainál újra találkozunk majd ezzel a problémával — nyilván irodalmilag magasabb szinten —, így az idősebb Rosny és Wells műveiben. Íme tehát, megelevenítve, az egyedüllét gyötrelmének ellenállni képtelen modern emberiség kényszerképzete, amelynek legyőzésére megteremti a valószínűség szerint helyes választ: nem vagyunk egymagunkban.

Ez az egész termés, amelynek mítoszi gyökerezettségét lehetetlen kétségbe

vonnunk, irodalmi formában fejezi ki az ember soha el nem múló vágyát léte szűkreszabott határainak kitágítására. Hiszen mi más volna minden régi és modern utópia, mint örökös reinkarnációja az emberi és társadalmi tökéletesség szükségérzetének. És midőn a reneszánsz irodalma olyannyira dicsőíti az utazást mint a kaland és tapasztalatszerzés lehetőségét, mi más ez, mint egy már-már emberfeletti lendület és vakmerőség kifejeződése? Ez a törekvés konkrét tartalmat nyer a földrajzi felfedezések századában, s egyúttal új irodalmi struktúrákat is hoz magával. Legújabbban ezt a kérdést Edgar Papu *Călătorie Renașterii și noi structuri literare* című könyvében vizsgálta.

Hogy e mohó kíváncsiságra feleletet adjon, a népköltészetnek is szüksége volt arra, hogy Földön kívüli tájakat teremtsen magának. „Az egyszerű ember (a folklór embere), ama földrajzilag és emberileg körülhatárolható vidékeken túl, amelyek felől bizonyossága volt, egy másik, hasonló világot keresett magának, túl a csillagokon és túl a föld mélységein” — mondja Ovidiu Papadima *O viziune românească a lumii* című munkájában. Tagadhatatlan, hogy a modern ember lelkében ott él a világmindenségben való magányosságának tragikus gondolata, amelyet a tudomány plántált beléje, de ezt a gondolatot ugyancsak a tudomány próbálja eloszlatni, midőn erőfeszítéseket tesz arra, hogy másutt is fellelje az emberi élethez vagy legalábbis magához az élethez szükséges feltételeket. A népköltő azonban el tudta kerülni ezt a súlyos teherként ránknehezülő kozmikus magány-érzést azzal, hogy megteremtette a maga számára egy hasonló, föld alatti világ létezésének bizonyosságát. Ez a „hasonló“, amelyet alá kell húznunk, azzal magyarázható, hogy

a népköltészetből hiányzik a tulajdonképpeni fantasztikum, s ehelyett nem történik más, mint „földi voltunk“ két ellentétes irányba mutató, égi és földi megtoldása (Ov. Papadima). A népköltői képzelet szerint ettől az égi és föld alatti világtól bennünket nem a távolság vagy az alkati különbség választ el, hanem a nagyobbnál nagyobb fizikai akadályok. Megoldása tehát, amit kérdésünkre ad, különbözik attól, amelyet a tudományos-fantasztikus irodalom kínál, hasonló viszont

Szabó Zoltán: *Ósállapot*

ama túláradó antropocentrizmusához, amely mindenütt embermódra viselkedő lényeket észlel, s amelyet a tudományos-fantasztikus irodalom új formájának egyes alkotásaiból is kiérzünk.

A földi emberlétünk korlátainak átlépésére irányuló erőfeszítések más vonatkozásokban is megfigyelhetők: nemcsak a népköltészet őrizte meg őket, hanem behatoltak, főként a romantikus fantasztikum útján, az irodalomba is, s a századunkban már elengedhetetlen „tudományos“ magyarázatokkal megtámogatottan, átvette őket a science-fiction is. A mindenütt-jelenvalóság, a láthatatlanság, a múltban vagy jövőben élés adottsága utáni vágy az irodalmat is megtermékenyítette, s bár az néha szatirikus következményeiket is kamatoztatta, jelenlétük mégis arról árulkodik, hogy olyan vágyakkal van dolgunk, amelyek nem hagyják nyugodni az embert. Itt ismét példákra van szükségünk, de ezek közül most csak az egyiket említsük: az utazást az időben. Valószínűleg ezt a témát az irodalomban Louis Sebastian Mercier műve *A kétezer-négyszáz-negyvenedik év, avagy egy álom, amely nem tudni, volt-e* (1770) vetette fel először. A szerző nem tesz különösebb erőfeszítést arra, hogy magyarázatot adjon a megoldásra, egyszerűen elaltatja, majd nyolc évszázad múlva újra felébreszti hősét (éppen úgy, mint Wells *Midőn az alvó felébred* című művében, vagy még őt is megelőzve Washington Irving a *Rip van Vinkle*-ben), de a választott témának létjogosultságot ad az ember örök vágya: megismerni az emberi létezés határain kívüleső múltat és jövőt, sőt mi több, legyőzni magát az időt, a halált.

A román népköltészetben e hiábavaló vágy talán legszebb művészi példája a *Soha el nem múltó ifjúság, élet, amely nem ér véget* címen ismert népmese. A történet jelképes tartalmát az időn kívül élés emberileg lehetetlen volta s e hiábavaló kísérlet láttán érzett szomorúság is a halhatatlan költészet magaslatára emeli. Az új formában írók seregét vagy az ő előttük évszázadokon át jelentkezőket azonban mindez nem akadályozza meg abban, hogy újra ne tárgyalják a hipotézist, s hogy meg ne találják annak különböző, lírai vagy tudományos-fantasztikus előrelátásra alapozott megoldásait. Így bukkan fel aztán gyógyírként az élet meghosszabbításának vagy az időben teendő utazásnak az elképzelése. A legismertebb példa bizonyára Wells *Időgép*, de említést érdemel mellette az olasz Dino Buzzatti egy karcolata is — ahol azonban a hangvétel, s maguk a következmények is, nyilvánvalóan és túlnyomóan szatirikusak —, vagy akár Jorge Luis Borges *Halhatatlan* című elbeszélése.

Ami a térbeli utazások konkrét lehetőségeit illeti: a föld vonzáskörén kívüli világűrutazásokat, kozmikus kalandokat — a megoldások évszázadról évszázadra változtak, kezdve a népi mesemondók csodáin és a Rabelais-féle varázsfüvön, el egészen az óriási és képtelen foton-rakétáig, amelyeket egyes tudományos-fantasztikus regények írói elképzelték, mintha minden további kérdésfelvetést félretéve, siettek volna más csillagzatokra sodorni az embert. Kétségtelen azonban, hogy ha ez az álom elvben meg is valósítható, mai körülményeink között még nem nyílt meg az ember előtt a többi naprendszerhez vezető út, és hogy oda egyelőre csak üzeneteit továbbíthatja. Egy ilyen utazás valóra váltásához olyan felfedezésre van szükség, amely természetesen nem borítja fel a természet törvényeit, de forradalmasítani fogja e törvényekről mindmáig meglévő ismereteinket.

Mindössze egy összefüggést jelzünk, amelyet érdemes tanulmányozni: az irodalmi és a tudományos jövőelképzelés közötti összefüggést. Mindkettő az előrelátás ugyanazon törvényeinek van alávetve, bizonyítva, mennyire helytálló az az igazság, hogy „megismerni annyit jelent, mint előre látni“, mégis, egymáshoz viszo-

nyitva függő viszonyban vannak, a kettőjük közül a tudományos előrelátás nyilván mindig is megőrzi elsőbbségét. Nem állítjuk azt, hogy a tudományos-fantasztikus irodalomban nem lehet feltevéseket megkockáztatni, hogy nem lehet, olykor a legapróbb részletekig menően is, leírni olyan technikai alkotásokat, amelyeket a tudomány majd csak azután konkretizál, de leszögezve az említett alapelvet, meg kell állapítanunk, hogy az ember rendszerint még képzeletben sem kockáztatja meg a korabeli technikában teljességgel ismeretlen dolgok feltételezését, hanem inkább a legjobban kitaposott úton halad: az ismert módszerek és eljárások eltűlésének útján.

Ezt az eljárást nagyszerűen érzékletessé teszik a mítoszok és a mesék. Hélios, a régi görögök Napistene kocsin száguldott az égbolton, amelyet nagyszerű lovak húztak. A lovak kitűnőek voltak, rendkívüli sebességgel vágattak, s hogy még könnyebb legyen a dolguk, néha szárnyuk is volt. A legendabeli Ikarosz tollakból szerkesztett madárszárnyakon repült. Mindezekben a mítoszokban semmi új „technikai ötletet” nem találunk. A görögök mesebeli lovakról álmodtak, de nem álmodták meg a gőzgépet. Jules Verne ágyúgolyóba bújtatva küldte hőseit a Holdra, míg manapság egy ilyen utazás a vegyi reakcióra épülő rakétaelven alapul. És ha az ember valaha eljut a csillagokra, ez az utazás oly módon valósul meg, amelyet ma el sem tudunk képzelni, ezt a módot pedig a tudomány bocsátja majd rendelkezésünkre, ama bizonyos ismeretlen, amelyben századunk embere hisz.

Mondottam, hogy a science-fiction olyan irodalmi forma, amely fejlődése révén bizonyos szükségleteket elégít ki. Hosszú időn át csupán a fantasztikus vagy kalandregény függőlegét látták benne, napjainkban azonban rendkívül széles körre terjed kedvelőinek serege, amelyben sok, szigorú intellektuális fegyelemhez szokott elmét is találunk. Legsikerültebb termékeire nem is annyira a tudományosság vagy a fantasztikum jellemző, inkább „filozófiai hipotézisek” ezek, amint az egyik szerző, Jean-Louis Curtis nevezi őket: új látomások természetünkről, erőnkről és helyünkről a világegyetemben, fejlődésünkről és céljainkról. „Olyan korban, amikor a hivatalos irodalom — mondja szintén Jean-Louis Curtis, nyilván a nyugati irodalomra gondolva — eltávolodik az időszerű kérdésektől, az eseményektől, s esztétikai módszerkeresések és formalista célok kedvéért közömbössé válik az emberi kaland szemből, a science-fiction az az egyedüli irodalmi talaj, amelyen sokszor csodálatra méltó szenvedélyességgel fejeződik ki a mai világ egyes vonatkozásainak elutasítása (az ember elidegenedése a közhatalomtól, a gépek világától, a technikától, a propagandától, a reklám-nyilvánosságtól), a szabadság kikövetelése, az öntudat lázadása mindama dolgok ellen, amelyek le akarják őt igázni. Ezért és ezáltal teljességgel modern ez az irodalom.” Meg kell jegyeznünk, hogy a szocialista országok irodalmát illetően ennek funkciója inkább serkentő, mint kritikai, de megmarad bölcséleti sugallatként a dialektikus materializmus mozgásban lévő és egyáltalán nem lezárt filozófiája keretében.

Kikristályosodott formájában a tudományos-fantasztikus irodalom jól elhatárolható a fantasztikustól, ugyanis arra törekszik, hogy — ha áltudományos vagy még nem egészen tudományos alapon is — magyarázatot, racionális magyarázatot adjon minden tényre, annak ellenére, hogy szerkezetében megőrzött valamit a tiszta fantasztikum sajátos vonását képező titok- és rejtély-technikából; annak ellenére, hogy sok mindent átvett a kaland- vagy detektívregények eljárásaiból.

Azonosítjuk magunkat — bár ezzel kockáztatjuk, hogy kizárólagossággal vádolhatnak meg — Robert A. Heinlein nézetével, aki maga is kitűnő regényíró e műfajban, s aki szerint a tudományos-fantasztikus irodalom „a fikciónak az az

egyedüli formája, amely tükrözni képes korunk szellemét“, ugyanis közérthető formában veti fel korunk civilizációjának és kultúrájának tendenciáit. Vádolják ezt az irodalmat azzal, hogy megfutamodik a társadalom problematikája elől, holott az általa felvetett — korunkra nagyon is jellemző, de ugyanakkor általános emberi — kérdések jelzik, hogy szükségletből fakad, és éppoly kevésbé tekinthető megfutamodónak, mint a *Gulliver utazásai* vagy a *Robinson Crusoe*. Ami pedig a formát illeti, amelyet azért öltött magára, hogy korunkban a tanítóese szerepét tölthesse be, ez a forma mindössze egy a sok irodalmi konvenció közül, ámde olyan, amely megfelel a század szellemének. Bírál és megoldásokat javasol, s ezek — noha közvetlenül utópisztikusak is — nehezen kétségbe vonható cselekvő szerepet töltenek be. Ez alól nem kivételek még az úgynevezett pesszimista utópiák sem, ha őket „memento“-ként értelmezzük.

Ahol mindenki állandókat lát, ott ez az irodalom változókra mutat; nem tévózik a nagy kérdések előtt, még ha egyszerűsítők is a rájuk adott válaszai; és az alapja egy olyan intellektuális magatartás, amely kísérletet tesz időben még távol álló új problémák megfogalmazására ahelyett, hogy a már meglévőket próbálná — ki tudja, hányadszor — újrafogalmazni. Ezzel biztosítja saját jövőjét, s járul hozzá a mi jövőnk intuitív előrevetítéséhez.

A logikai formák segítségével az emberi megismerésben minőségi ugrás következik be, átlépés a közvetlen jövő előremegsejtésétől a végtelen jövő megsejtésének területére. Ezt az előremegsejtő tükrözést, amely csupán az élő anyag szintjén kezdődik, folyamatként kell felfognunk. Ezért nem érdekelt bennünket a tudományos-fantasztikus irodalomban lépten-nyomon megtalálható számtalan jóslás, ezért nem foglalkoztunk egyikük vagy másikuk előzményeinek kutatásával, hanem ezek helyett inkább a kérdésfeltevés folyamata s a megválaszolásra irányuló kísérlet érdekelt, s ezt az emberi művelődés hosszú röppályáján helyeztük el. Gondolatmenetünket lezárva, az irodalom e fajtájára vonatkozólag találónak érezzük Michel Butor meghatározását: „...olyan irodalom ez, amely a tudomány megengedte lehetőségek között kiaknázza a lehetségség területét, s amely szabályszerű formája korunk mitológiájának“.

Váro Márton:
Anyja gyermekével